

מה בין עריכת-דין, צדק חברתי ולימודי משפטים?*

מאת

נטע זין**

לפני עשרים שנה הציב המשפטן האמריקני צ'ארלס פריד את השאלה אשר עדיין מהווה ציר מרכזי אשר סביבו מתקיים הדיון בנושא אתיקה ואחריות מקצועית של עורכי-דין: האם עורך-דין טוב יכול להיות אדם טוב¹? זוהי כמובן איננה שאלה אמפירית. קיימים הרבה אנשים טובים שהם גם עורכי-דין טובים, ולהפך. השאלה נוגעת לבסיס הקונספטואלי של מקצוע עריכת-הדין, שבמרכזו פעולת הייצוג של הלקוח. השאלה מביעה חוסר נחת מן ההשלכות המוסריות של פעולת הייצוג המשפטי. האם "עורך-דין טוב" דהיינו – זה המעמיד לנגד עיניו רק את האינטרס של לקוחו בלי להביא בחשבון את השפעתן של תוצאות הייצוג על צדדים שלישיים – הוא "אדם טוב", קרי – אדם מוסרי? האם עורך-דין המגייס את הידע המקצועי שלו בתחום המשפט על-מנת לסייע לחברת טלפון סלולרית למנוע גילוי נזקים פוטנציאליים בהצבת אנטנות ליד אזורי מגורים הוא אדם טוב? האם עורך-דין המייצג בנק זוכה המעקל את רכושו של קשיש עירי ומפנה אותו מביתו בשל חוב ללקוחו שלא נפרע הוא אדם טוב? האם עורכי-הדין שייצגו את חברות הטבק בארה"ב ומנעו מידע מן הציבור על סכנות העישון הם בני-אדם טובים? האם עורך-דין המביא לשחרור ממעצר של לקוח בידוע כי הוא מסוכן לציבור הוא אדם טוב? והאם כל אלו הם עורכי-דין טובים? ומדוע נשאלת שאלה זו דווקא לגבי עורכי-דין ולא לגבי בעלי מקצוע אחרים – פרסומאים, מנהלי חברות, סוכני מכירות?

* הרצאה שנישאה לפני המשתתפים בתכנית לעזרה משפטית של המכללה האקדמית למשפטים – 14.11.1999.

** מרצה במכללה האקדמית למשפטים ובפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. תלמידת מחקר לתואר שלישי באוניברסיטת סטנפורד.

1 C. Fried "Can a good lawyer be a good person? The Lawyer as Friend: The Moral Foundation of the Lawyer-Client Relationship" 85 *Yale L. J.* (1976) 1060

חוסר הנחת המובע בהתעסקות עם עולמם המוסרי של עורכי-דין מקורו בשני מרכיבים המאפיינים את מקצוע עריכת-הדין. ראשית – בבסיס הפעולה המקצועית של עורך-הדין מצויה פעולת הייצוג, היוצרת מערך יחסים משולש בין עורך-הדין, הלקוח וצדדים שלישיים. מערך זה איננו מהווה את התשתית הקונסטטיטויטיבית אצל בעלי מקצוע אחרים, כגון רופאים, מהנדסים, פסיכולוגים או מורים. משמעותה של פעולת הייצוג היא שעורך-הדין, לכאורה, אינו פועל בשם עצמו אלא בשם אדם אחר. על-פי תפיסה זו, מכיוון שתפקידו של עורך-הדין הוא רק לשמש צינור, שופרו של האחר, עמדתו המוסרית של לקוחו איננה מיוחסת לו. במילים אחרות, עורך-הדין משוחרר מאחריות לתוצאות הייצוג (non-accountable) ולהשלכות המוסריות הנובעות ממעשיו של הלקוח אותו הוא מייצג. שחרור זה יוצר פער בין מה שיכול להיתפס כ**מוסרו האישי** של עורך-הדין או ה**מוסר הנוהג** בחברה (personal morality, common morality) לבין ה**מוסר המקצועי**, המגולם בתפקיד שלו (role morality)². הפער בין העמדה המוסרית האינטואיטיבית שלנו לעמדתו המוסרית-מקצועית של עורך-הדין יוצר את חוסר הנחת מפעולתו המקצועית של עורך-הדין. הוא מחשיד עורכי-דין, למצער, בא-מוסריות, ואף באי-מוסריות, ועל-כן דורש הצדקות. האמביוולנטיות כלפי הדיספוזיציה המוסרית של עורכי-דין כאנשי מקצוע מובילה לציניות כלפי המקצוע, היא העומדת בבסיס שלל כינויי הגנאי וההתבדחויות כלפי עורכי-דין – שכולם משקפים מבוכה כלפי המקצוע הפופולרי. אין זה מפתיע אפוא שעורכי-דין משקיעים מאמצים רבים לאיתור ההצדקות לקיומו של פער מסוג זה ולהסברתו³.

לנימוק הראשון מיתוסף שיקול מרכזי נוסף. תחום העיסוק של עורכי-דין שבו מתעוררת הדיכוטומיה בין מוסר אישי למוסר מקצועי הוא המשפט. כלומר, אין מדובר ביחסי שליחות סתם שבהם אדם אחד מייצג אדם אחר, אלא בשליחות ייצוג העוסקת בזכויות משפטיות. במילים אחרות, עורכי-דין המייצגים את לקוחותיהם אמורים לתת לאינטראקציה ביניהם משמעות בעולם המשפט. הייחוד במערכת השליחות העומדת בבסיס יחסי עורך-הדין והלקוח הוא בכך שה"מוצר" או ה"סחורה" (commodity) שהופקדה בידיהם אינם טובין המתקיימים בתחום הפרט – כמו נעליים, תוכנת מחשב, קרקע – אלא משפט, שהוא נחלתו של הציבור כולו. למשפט תפקידים רבים – הוא אמצעי לשמירת סדר, הוא מהווה מנגנון לפתרון סכסוכים, הוא אמצעי להסבת שינוי

2 עוד לנקודה זו ראו: R. Wasserstrum "Lawyers as Professionals, Some Moral Issues" 5 *Hum. Rts.* (1975) 1. D. Luban "Reason and Passion in Legal Ethics" 51 *Stan. L. Rev.* (vol. 4) 873, (1999) 877. W.B. Simon "The Practice of Justice, a Theory of Lawyers' Ethics" (1998) 7-8.

3 לניתוח תמציתי של ההצדקות לתפיסה של מוסריות מקצועית ראו Simon **לעיל** וכן D. Luban *Lawyers and Justice, An Ethical study* XIX – XXVI (1988).

חברתי. אולם יהא יחסנו אל המשפט אשר יהא ברור שהוא איננו נתפס כנחלתו של פרט זה או אחר אלא כנכס ציבורי.

ציבוריותו של המשפט משמעה קודם כול כי העיסוק במשפט מטרתו להובילנו לעשיית צדק. המשפט טוען על עצמו, וכך הוא אף נתפס בעיני הציבור, כי הוא אמור לשקף בסופו של דבר מידה של צדק. בכך שונה המשפט, למשל, מן השוק (market) שאינו מתיימר להוביל בהכרח לתוצאות צודקות בהכרח. ההנחה המערכתית שעליה מבוססת פעולת הייצוג הקונבנציונלית של עורך-דין את לקוחו היא כי אנו נהיה מוכנים לקבל מידה מסוימת של אי-צדק בטווח הקצר, מתוך אמונה כי בסופו של דבר בטווח הארוך הצטברותן של פעולות שכל אחת מהן אולי איננה מעניקה תחושה של צדק – תוביל להוצאת הצדק אל האור. הנחה מערכתית זו, המעניקה כאמור לעורכי-דין פטור מאחריות באשר להשלכות המוסריות של פעולת ייצוג בודדת, לא בהכרח הוכיחה את עצמה. לכל הפחות היא מוטלת בספק ואיננה יכולה להוות בסיס מוצק לניתוק בין ההיבט המוסרי של פעולת הייצוג הבודדת לבין הציפייה כי המערכת המשפטית תוביל לקבלת תוצאות מקובלות לפי אמות-מידה של מוסר חברתי מצוי⁴.

המשמעות הנוספת של היות המשפט נכס ציבורי היא כי עלינו לשאוף שהמשפט יהיה נגיש באופן שוויוני עד כמה שניתן לכלל בני-האדם החיים בחברה, ולא רק למי שידו משגת לקנותו בכסף. העיקרון של נגישות שוויונית למשפט (equal access to justice) אינו עולה בקנה אחד עם התפיסה הרואה בעריכת-דין מקצוע חופשי הפועל בראש ובראשונה על-פי הכללים של השוק הפרטי. תפיסת שוק חזקה – כזו אשר שלטה בכיפה בקרב עורכי-דין בישראל משך השנים – איננה מטילה על עורכי-דין חובות ציבוריות-חלוקתיות מיוחדות, והם נתפסים כפי שנתפסים בעלי מקצוע חופשי אחר. על-פי תפיסה זו, בסיס ההתקשרות המקצועית בין לקוח פרטי לבין בעל המקצוע נעשית אך ורק על בסיס מסחרי. נובע מתפיסה זו כי עורכי-דין אינם מוחזקים כבעלי אחריות **מקצועית** כלשהי כלפי מי שאינם מסוגלים לשלם בעבור שירותים משפטיים. אולם כאמור, המשפט איננו נחלתם הבלעדית של העשירים. זכויות משפטיות, כך אנו מאמינים, צריכות להיות מחולקות באופן שווה בין כלל בני-האדם ולא רק למי שמסוגל לקנותן. בפועל לעורכי-דין יש מעין מונופול על מימוש יכולתם של אזרחים למצות את זכויותיהם המשפטיות, וכאשר מדובר באוכלוסיות חלשות, אי-מיצוי זכויות משמעו פגיעה בצרכים בסיסיים ביותר, כגון בריאות, חינוך, הכנסת מינימום. משום כך נולדת

4 סיימון ניסח זאת כך: "The problem becomes more serious once we have reason to doubt the connection between the vividly perceived injustice of the here and now and the greater justice expected elsewhere and later. The connection can't be observed. It's a matter for theory, and theory has made it harder for lawyers to believe that their immediate injustices are really necessary to a more remote good". סיימון לעיל, עמ' 2.

הציפייה כי עורכי־דין יישאו באחריות מקצועית – הן כקולקטיב והן במישור האינדיווידואלי – לכך שלא רק השוק ישלם בחלוקת הזכויות המשפטיות. במילים אחרות, העובדה שעורכי־דין עוסקים במשפט מטילה עליהם אחריות ציבורית להעניק משירותיהם גם לקבוצות חלשות אשר אינן יכולות לשכור את שירותיהם על בסיס מסחרי.

בישראל התפתח מקצוע עריכת־דין במידה רבה תוך כדי אימוץ אוריינטציה פרטית חזקה, בשני המובנים אשר תוארו לעיל. האחד, שלפיה תפקידו העיקרי של עורך־הדין הוא לייצג את האינטרסים של הלקוח הבודד. העולה מכך כאמור הוא כי עמדתו האישית־מוסרית של עורך־הדין ביחס למהות העניין שאותו הוא מייצג היא לכל היותר לא רלוונטית, וחובותיו כלפי צדדים שלישיים העלולים להיפגע מן הייצוג היא מצומצמת. השני, כי חלוקת השירותים המשפטיים בין הנוקקים לעזרה משפטית נעשית על־פי כללי השוק בעיקר, כאשר הדאגה להענקת סיוע משפט למי שאין ידם משגת לרוכשו מוטלת על המדינה, ולא על המקצוע.⁵

לתפיסה זו הסברים היסטוריים מעניינים החורגים מהרצאה זו. אזכיר רק בקצרה, כי המשפט האנגלי שממנו ינקו עורכי־הדין הראשונים בפלסטינה ואחר כך בישראל את הבנתם בדבר תפקידם המקצועי, מדגיש את חובתו של עורך־הדין ללקוחו הבודד. מעניינת במיוחד התופעה שציבור עורכי־הדין אשר ניסה במשך למעלה מעשר שנים לאחר קום המדינה להביא לחקיקת חוק לשכת עורכי הדין הצליח לקבע בחוק תפיסה חזקה שלפיה המקצוע המשפטי הוא מקצוע חופשי המוכתב במידה רבה על־ידי תנאי השוק. עורכי־הדין הצליחו לבסס תפיסה זו אף שישראל של שנות החמישים והשישים התאפיינה ביחס חשדני, לעתים אף עויין, כלפי הפרט והשוק הפרטי. אף שהדיונים בכנסת על חוק לשכת עורכי הדין משקפים אמביוולנטיות כלפי הענקת מעמד של מקצוע חופשי־פרטי לציבור עורכי־הדין, הרי שבסופו של דבר הצליחו עורכי־הדין להסדיר את מעמדם החוקי בחוק אשר כמעט שלא הטיל עליהם שום חובות קולקטיביות כלפי הציבור או המדינה.⁶ מכל מקום, במשך שנים רבות שלטה בכיפה התפיסה שראתה

5 זוהי התפיסה העומדת בבסיס הסיוע המשפטי הממלכתי. תפיסה זו מתיישבת עם הרעיון כי המדינה, להבדיל מגורמים שאינם מדינה כגון פרופסיות, היא זו האחראית להענקתם של צורכיהם הבסיסיים של האזרחים.

6 הדיונים בהליכי קבלת חוק לשכת עורכי הדין משקפים היטב את חוסר הנחת מהבסיס הקונספטואלי־פרטי של העיסוק בעריכת־דין. ראו למשל: ח"כ גדעון בן ישראל: "אם אינני טועה, זהו הניסיון הראשון מסוג זה במסגרת המקצועות החופשיים בארץ. נדמה לי שזה מחייב אותנו לזהירות משנה בבואנו לחוקק" (דברי הכנסת, ישיבה י"ג, כ בכסלו תש"ך, 21 בדצמבר 1959) עמ' 156; ח"כ צבי צימרמן: "נראה לי כי השאלה העיקרית בויכוח זה היא: על מי ועל מה חייבת להגן הצעת חוק זו? ...לאור הויכוח שהתנהל פה נוצא לעיתים הרושם שכאילו בעיקרו בא החוק המוצע כאן להגן על

בעריכת-דין קודם כול מקצוע חופשי המוכתב על-ידי כוחות שוק ופיתחה בהתאם את התפיסה האתית-מקצועית שלפיה נאמנות ללקוח הבודד משקפת את חובתו המרכזית של עורך-הדין.

החל משנות השמונים אנו עדים לשינויים המתרחשים במקצוע ובקרב חברי המקצוע בכל הקשור לפרקטיקות של ייצוג משפטי, תהליך אשר משפיע באופן עקיף גם על תפיסות בדבר האחריות האישית של עורכי-דין. זה חמש-עשרה שנה הולכת ומתרחבת התופעה של עורכי-דין ועורכות-דין המתייחסים אל המקצוע כאמצעי לשינוי חברתי. עריכת-דין לקידום מטרות ציבוריות (cause lawyering, public interest lawyering) מהווה בעבורם דפוס של קריירה מקצועית. במידה רבה ניתן לייחס את צמיחתה של תופעה זו לתכנית ספציפית אשר מכוחה נשלחו החל משנת 1984 מדי שנה שניים עד שלושה עורכי-דין לארה"ב ללימודים ולעבודה מעשית בקרב ארגונים העוסקים בשינוי חברתי באמצעים משפטיים⁷. היום קיימים למעלה מ-40 בוגרים של תכנית המלגאים לזכויות אזרח של הקרן החדשה לישראל. מעקב אחר הקריירה המקצועית שלהם מלמד כי הם היוו ועדיין מהווים את הגרעין העיקרי של עורכי-דין שעבודתם מוקדשת במידה זו או אחרת לייצוג קבוצות, אינטרסים ואנשים שלא זכו בעבר לייצוג ראוי במערכת המשפטית. עורכי-דין אלו פעלו וממשיכים לפעול במסגרות שונות של ארגונים לא ממשלתיים כגון האגודה לזכויות האזרח, שדולת הנשים בישראל, המועצה לשלום הילד, עדאללה, המרכז לפלורליזם יהודי, הסנגוריה הציבורית ועוד. אף לאחר סיום שנת המלגה השנייה שלפיה חייבים היו עורכי-הדין לעבוד באופן מלא לקידום עניין ציבורי, ממשיך חלק ניכר מהם להחזיק בתפיסה הרואה במקצוע אמצעי לשינוי חברתי אף אם הם משולבים בשוק הפרטי או הממלכתי⁸.

תהליך זה שבו הוקם, למעשה, מסלול מקצועי של עריכת-דין ציבורית כקריירה הוא חשוב והיווה שלב ראשון בשינוי התרבות המקצועית של עורכי-דין בישראל בכיוון המדובר. אולם הוא איננו נטול בעיות ובוודאי אין די בו. ראשית, מספר עורכי-הדין אשר יכולים להשתתף בתוכנית שכזו לעומת מספרם של עורכי-הדין בכלל הוא זעום, וכמו במדינות רבות אחרות, מקומות התעסוקה לעורכי-דין אלו אינם רבים. שנית – קיימת

עורכי הדין, על המקצוע ועל שמירת הרמה המקצועית. אני רוצה לחלוק על דיעה זו. סבורני כי מגמתה של הצעת החוק ומגמתו של החוק לכשיתקבל, חייבים להיות הגנה על הציבור... הרי זה דומה למי שנותנים בידיו מכשיר מסוכן ואין אומרים לו כיצד יש להשתמש בו בצורה חיובית, ועל ידי כך הוא עלול להשתמש בו בצורה שלילית" (דברי הכנסת, ישיבה כ"ו, י"א טבת תש"ך, 11 בינואר 1960), עמ' 295.

7 התכנית היא U.S.-Israel Civil Liberties Fellowship והיא הופעלה על-ידי הקרן החדשה לישראל.

8 פירוט שמות המילגאים ומילגאיות ותחומי עיסוק נוכחיים מצויים ב: The New Israel Fund, US- Israel Civil Liberties Program, Lists of Internships and Current Positions.

בעייתיות מסוימת אף ב"אג'נדה", בסדר היום הציבורי-מקצועי של אותם עורכי-דין. עורכי-הדין שהשתלמו בארה"ב במסגרת ארגוני זכויות אזרח כיוונו את עיסוקם בעיקר להגנה על זכויות אזרחיות פוליטיות – הגנה על חופש הביטוי וחופש הדת, זכויות מייעוטים, זכויות נשים, הומוסקסואלים ולסביות, פלורליזם יהודי, זכויות ילדים ואף איכות הסביבה. אלו אינטרסים חשובים וראויים ומן הראוי היה להעלותם על במת סדר היום החברתי והמשפטי בישראל כפי שנעשה, ואמנם אנו עדים לייצוג טוב, הולך ומשתפר, של אינטרסים מסוג זה בהתדיינות משפטית ובחקיקה, אשר מובל על-ידי אותם ארגונים ועורכי דינם.

לעומת זאת, קטן מספרם של עורכי-דין העוסקים בסיוע משפטי לאוכלוסיות חלשות ועניות, במימוש זכויות חברתיות וכלכליות בתחום הדיור, החינוך, התעסוקה, הרווחה והמשפחה.

בישראל של תחילת האלף השלישי הפערים בין עניים ועשירים הם גדולים ביותר. הצלחתה של חברה נמדדת לא רק בקצב צמיחתה הכלכלית ובשיעורה אלא גם במידה שבה נהנים כל אזרחי המדינה מן השגשוג הזה. מבחינה זו המצב בישראל מדאיג: ישראל מתאפיינת בהיעדר שוויון הזדמנויות חברתי בתחומים בסיסיים, כמו דיור, חינוך, בריאות ורווחה אישית⁹. פן מסוים של בעיות אלו מקורו בחוסר יכולתם של אזרחים למצות את זכויותיהם המשפטיות בתחומים אלו. מכאן שלא רק טובין מטריאליים אינם נחלקים באופן שוויוני אלא אף הטובין הציבוריים שהם המשפט והזכויות המוקנות על-פיו. חלק ניכר מן הציבור בישראל חי בתחושה כי המשפט שייך לאחרים, ולא לו, כי המשפט נועד לשמר את זכויותיהם של החזקים בחברה ואין הוא מגן עליהם כלל.

עורכי-דין אינם רשאים להתעלם ממצאות זו, ועל ציבור מקצועי זה לתת את הדעת על אחריותו לצמצום פערים בנגישות למשפט. דרך אחת שבה ניתן לעשות זאת היא רתימת עורכי-הדין מן הסקטור הפרטי למתן סיוע משפט פרו בונו כחלק מעיסוקם המקצועי השוטף. עבודת הפרו בונו תוכל להתבצע הן במסגרת ארגונים קיימים המעניקים סיוע משפטי והן באמצעות הקמת תשתיות חדשות שבהן תינתן עזרה משפטית לאוכלוסיות חלשות. זהו האתגר העומד בפני מקצוע עריכת-הדין היום. קיימים סימנים ראשוניים המעידים כי מתרחש שינוי מסוים בתרבות המקצועית בקרב עורכי-דין גם בתחום זה: בלשכת עורכי הדין פועלת זה חודשים אחדים ועדה לסיוע משפטי, הזוכה לברכתו ולתמיכתו של ראש לשכת עורכי הדין. ועדה זו לקחה על עצמה לייצג את האינטרסים של קבוצות חלשות הן במישור הכללי (למשל בפני הכנסת וועדותיה),

9 ראו, למשל, מרכז אדוה **מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל, תמונת מצב חברתית, 1999** (בעריכת ד"ר שלמה סבירסקי, אתי קנור וירון יחזקאל).

היא פועלת להקמת תשתית למתן סיוע משפטי פרו בוו על-ידי עורכי-דין פריטיים, ושוקלת שינוי כללי האתיקה המקצועית כדי שישקפו מחויבות מקצועית זו¹⁰. פן נוסף שבו מתרחש שינוי של ממש הוא במסגרות החינוך המשפטי בישראל. הן בקרב המכללות למשפטים והן במסגרת הפקולטות, התפתחו בשנים האחרונות יוזמות ותכניות שבעבר נפקד מקומן מחיי הסטודנט למשפטים. למעשה, כמעט שאין היום מסגרת חינוך משפטית בישראל אשר איננה מערכת במידה כזו או אחרת את הסטודנטים הלומדים במסגרתה במתן שירות משפטי-קהילתי¹¹.

כפי שמלמד כינוס זה, המכללה האקדמית למשפטים היא אחת המובילות בתחום זה. אך לפני שלוש שנים הלשכה לעזרה משפטית הוקמה במסגרתה וכבר מתאפשר כיום לכמאה סטודנטים וסטודנטיות לתת ייעוץ או סיוע משפטי לאוכלוסיות חלשות¹². יוזמות אלו מבטאות תחושה הקיימת ככל הנראה גם בקרב מרצים וגם בקרב סטודנטים כי מוסדות החינוך המשפטי אינם יכולים להישאר עוד מנותקים מן הסביבה החברתית שבה הם פועלים וכי מן הראוי שתהליך החינוך המשפטי יחשוף גם את צדדיו של המשפט כפי שהם נחווים על-ידי אנשים וקבוצות מעוטות יכולת.

התכניות למעורבות משפטית-קהילתית מבוססות על כמה רציונלים. ראשית – על תפקידו של בית הספר למשפטים בעיצוב זהותו המקצועית של עורך-הדין-המשפטן. בין כותלי הפקולטה למשפטים רוכשים סטודנטים את החינוך המשפטי שבסיומו נולד "התוצר הסופי" של תהליך זה – המשפטן ועורך-הדין. תכניות החושפות סטודנטים לעולל חברתי, כשלצדן מוצעות הזדמנויות למעורבות משפטית מתקנת צריכות להתקיים דווקא בתוך הפקולטה למשפטים, בשל ההשפעה המכרעת שיש לפקולטה על עיצוב

10 כללי האתיקה המהווים מודל למדיניות השונות בארה"ב, למשל, ממליצים כי כל עורך-דין יעניק שירותים משפטיים למעוטי יכולת, פרו בוו, בהיקף של 50 שעות בשנה. ראו בעניין זה MODEL RULES OF PROFESSIONAL CONDUCT 6.1 (1993).

11 תכניות במתכונות שונות מופעלות בכל בפקולטות למשפטים (חיפה, בר-אילן, תל-אביב ובאוניברסיטה העברית) וכן במכללה האקדמית למשפטים, במכללה למינהל, במכללת מנצ'סטר, ובהיקף מצומצם יותר במכללת שערי משפט ומכללת נתניה. חלק מן התכניות מוצעות במסגרת לימודים קוריקולריים מלאים ומלווים בקורס או בסמינר עיוני. בחלק מדובר בתמיכה של האוניברסיטה או של המכללה בפעילות של סטודנטים בקהילה.

12 הקורסים המוצעים במכללה זו הם: א. אלימות במשפחה – היבטים מעשיים ותאורטיים (כ-25 סטודנטים מושמים בבית-המשפט למשפחה ברמת גן); ב. סדנה בזכויות חברתיות (סטודנטים מעניקים סיוע במשרדי עמותת "ידיד" ברחבי הארץ); ג. סיוע משפטי ממלכתי – סטודנטים עובדים במשרדי הסיוע המשפטי בתל-אביב; ד. עריכת-דין הלכה למעשה – קורס שבמסגרתו מטופלים תיקים על-ידי הקליניקה ועל-ידי עורכת-הדין המועסקת על-ידי המכללה; ה. ייעוץ משפטי בקהילה – סטודנטים נותנים ייעוץ משפטי במשרדי שי"ל ובמתנ"סים בתחנות ברחבי הארץ. מדובר בקורסים שנתיים של 6 נקודות כל אחד.

הזהות המקצועית של עורך-הדין העתידי. במהלך לימודיהם ובדרכם להיות עורכי-דין, מפתחים סטודנטים את הבנתם ואת רגישותם בדבר יכולתו של המשפט להיות מכשיר לשינוי חברתי להשגת צדק חברתי. בעקבות זאת מעצבים הסטודנטים את תודעתם בדבר תפקידם של עורכי-דין במימוש מטרות אלו. מתן הזדמנות לסטודנטים במהלך לימודיהם לרתום הלכה למעשה את המשפט לסיוע לאוכלוסיות חלשות – אנשים עניים, מיעוטים, אנשים בעלי מוגבלויות – יתרום, כך מקווים, לפיתוח רגישותם לאי-צדק חברתי ומשפטי ולשימורו גם בהמשך דרכם המקצועית. רציונל שני שעליו מבוססת תכניות אלו מכיר באחריותה של האקדמיה כלפי הסביבה החברתית שבה היא פועלת. כמסודות המצויים בתוך קהילתם מן הראוי שבתי הספר למשפטים יעניקו ממשאביהם האנושיים והחומריים לקידום זכויותיהם של אנשים שבעיניהם ה"משפט" נתפס כשייך לאחרים, אך לא להם. ולבסוף, סטודנטים המשתתפים בתכניות סיוע משפטי רוכשים מיומנויות מקצועיות מעשיות אשר מסייעות להם בחיים המקצועיים בהמשך דרכם. נקווה כי יוזמות אלו אכן מבשרות תפנית בתפיסות של חינוך משפטי, וכי הן תשפיענה, בתורן, על התרבות המקצועית של עורכי-הדין בישראל.

פרופ' ג'ון סקסטון, דיקן אוניברסיטת NYU, קידם את תלמידי שנה א' בפקולטה למשפטים בזו הלשון:

"With your degree of law from New York University School of Law comes a tremendous responsibility: the broad and unwaivable obligation to use the empowerment of your professional education to help those less fortunate than you, to fight for real, positive, change, to give back to your community – in other words, to make the world a better place"¹³.

כבני-אדם ראשית לכול, וכמשפטנים שעיסוקם במשפט, עלינו לזכור כל העת כי העיסוק בעריכת-דין איננו רק פריבילגיה. יש בו גם נטילת אחריות לתיקון סביבתנו המקצועית והציבורית ולשיפורה. אני מאחלת לכולכם חוויה מעשירה בעבודתכם בלשכה לעזרה משפטית במכללה.